

Om begreberne toft og bol

En stedsevarende debat i dansk landbrugshistorie har stået omkring begreberne bol og toft. Hvordan har deres indbyrdes relation været, hvilke roller har de haft i den juridiske verden, som regulerede landsbyens rettigheder. Denne artikel diskuterer tolkningerne i to hovedværker fra det seneste tiår og kommer selv med et forslag til svar på nogle af spørgsmålene.

Der har i den nyere landbrugsforskning været en tendens til at lade de to begreber *bol* og *toft* være to udtryk for det samme. Dette vil jeg give nogle eksempler på i det følgende og behandle den anførte argumentation. Herefter vil jeg give en beskrivelse af min opfattelse af relationen mellem begreberne. Indledningsvis vil jeg dog forsøge at give en definition af de to begreber.

Et *bol* er et gammelt jordfordelingsprincip, hvor bolet eller brøkdele heraf angav anpartsretten for enhver af en landsbys gårde i byfællesskabets ager, eng og skov. En landsby var fra gammel tid sat til et bestemt antal bol, som varierede fra landsby til landsby. Dette antal bestemte omfanget af de afgifter og pligter, landsbyen var pålagt i forhold til øvrigheden, mens bolet samtidigt internt i landsbyen havde karakter af fordelingsenhed for de rettigheder, som den enkelte gård havde i bylauget.

En *toft* er oftest forstået som hver gårds særejejord, det vil sige den jord, som omgav gården, og som den besad udenfor landsbyens fællesjord eller uden for den egentlige opdelte agerjord.

Bjørn Poulsens beskrivelse af forholdet – Østergård

I sit afsnit af *Det sønderjyske landbrugs historie* fremsætter Bjørn Poulsen nogle betragtninger over begreberne ved at sammenholde de arkæologiske undersøgelser af gården *Østergård* i landsbyen Hyrup med skriftligt kildemateriale fra 1200-tallet. Arkæologerne argumenterer for, at landsbyen kunne være udviklet ved successive opdelinger af én stor vikingetidstoft. Men i realiteten fører arkæologerne kun bevis for en deling af én gård til to over en periode på et par århundreder. Det forekommer mig problematisk at basere en tese på så spinkelt et grundlag.

Bjørn Poulsen tager alligevel sit udgangspunkt heri og søger at supplere med skriftlige kilder, blandt andet et mageskifte mellem Løgum Kloster og herremanden Jens Snur: *Dette arkæologiske fund [Østergård] kan ikke undgå*

at få os til at tænke på de oprindelig udelte bol, som synes at fremgå af kilde-materialet. Et af de interessanteste dokumenter i denne forbindelse er fra tiden mellem 1245 og 1273. Det bevidner en transaktion mellem Løgum Kloster og Jens Snur om gods i Sønder Hygum sogn. Det fremgår for det første, at Jens Snur af munkene fik et og et halvt »fæstebol« med nøje angiven lokalisering, det samlede område »Bakkensbol« samt nogle jorder, munkene havde byttet sig til. Til gengæld overdrog Jens Snur til munkene hele det bol, hvorpå han, hans fa-der og hans bedstefader havde boet – samt »Snursbol« og »Eversbol«, tre ot-tinger i Totisbol og tre ottinger i Abskær enge ved hovedgården i Harreby. En ældre overenskomst blev fornyet, hvorefter Jens Snur havde fået »fæstebolet« i Brokær af klosteret samt retten til det halve af »Dukisbol« i Harrebytofte. Det sidste var omkring 1200 erhvervet af Jens Snurs bedstefader Asgot Svendsen fra Løgum Kloster til gengæld for en ager i Årupmark og Harrebymark og var nu gennem arven tilfaldet Jens. Vi har altså en situation omkring midten af 1200-tallet, hvor en stormand ude på Harrebys mark har sin bolig på sit fæd-rene bol. Til dette hører der to andre navngivne bol, et halvt bol, ligeledes med navn og tre otting jord engjord. Bolene har navn efter mænd »Eversbol« efter Ævar, »Totisbol« efter Toti og »Snursbol« formentlig efter Jens selv eller en for-fader. Det fremgår, at Jens Snurs bolig-bol og »Dukisbol« havde været i fami-liens eje siden 1200.

Formentlig illustrerer dette kompleks en meget gammel måde at opbygge god-ser på. Bolene var udelte [sic!], og flere bol kunne samles af en ejer. Besidderen, familieoverhovedet, kunne uddele anparter af jorden til familien.¹

Først er det problematisk at lade tesen bæres af den samlede udvikling af to gårde, hvor der før kun var én, over så lang tid. Illustrationen af påstanden forekommer ikke distinkt, men kildestedet er nu heller ikke nemt at tolke. Det er imidlertid kritisabelt, at Bjørn Poulsen er så selektiv i sin opsummering vedrørende det udelte bol, hvor for eksempel *de tre ottinger i Totisbol* for-svinder. Disse viser netop, at Totisbol var delt.

Mere kritisabelt er dog, at væsentlige passager helt udelukkes. Der står ved-rørende det gods, som munkene tilskøder Jens Snur: *I Nordsæli fæstebolet, Bakkensbol på eet sted og det halve af fæstebolet nær Gammelbys tofteende og de jorder, som de har tilbyttet sig fra Manne Pajesen, og som de har fået fra samme ved retmæssig rebning i Gammelby toft.*²

Tofterne i Gammelby er altså rebet, og denne rebning er forudsætning for ejerforholdet til de jorder, og måske også til det halve fæstebol i Gammelby, som omtales. Dette sted i kilden kan altså ikke tages til indtægt for Bjørn Poulsens *udelte bol*. Lige så lidt som *de tre ottinger i Totisbol* kan, men det vi-ser rebningen som forudsætning for et ejerforhold og tyder på, at bolet også da har været et jordfordelingsbegreb.

Den næste passage, jeg vil anholde, er indledningen til Jens Snurs tilskødning til munkene. Den lyder således i oversættelsen i Danmarks Riges Breve: *Men fornævnte Jens Snur har skødet nævnte munke hele den jord, som var i hans, hans faders og hans bedstefaders besiddelse i hans bolig ved nævnte munkes mølle, som overalt er omgivet med volde og grave ...*³ Bjørn Poulsen oversætter ikke *bolic* i den originale latinske tekst til bolig, men til bol, og det er formentlig en tilsnigelse, da bol ellers alle de øvrige steder i brevet skrives bol, på latin *mansus*, og stednavneforskerne i øvrigt tolker udtrykket som *Boløkke*. Bjørn Poulsen betragter dette *bolig* eller *bol* som væsentlig for sin opfattelse. Det er da også det eneste sted, hvor der synes at være begrebsmæssig overlappning mellem toft og bol. Men tolkningen er altså på grund af oversættelsen i det mindste diskutabel.

Andre steder hos Bjørn Poulsen

Et andet belæg for det oprindeligt udelte bol er fra 1279, hvor herremanden Mark Bondesen, som havde hovedgården Kogsted i Bredsted sogn, havde haft delt dens jordstykke i tre tofter, et til ham selv og et til hver af hans brødre.⁴

Men her omtales kun tofter, ikke bol, og det drejer sig antageligt om herregårdens enemærkejord, som deles op i tre tofter. Det kan derfor dårligt bruges som bevis.

Et tredje belæg, ligeledes fra 1279, er omfattende, men kan kort beskrives som en testamentarisk gave, som blandt andet omfatter: ... *tre ottinger i den østlige del af »Haldensbol« og det samme i den vestlige del af »Ættebol«*. Dernæst *al den skov i Urne, 26 otting i alt, som tilhørte Knud Snubbe, undtagen tre ottinger skov i den vestlige del af »Haldensbol«*.⁵

Bjørn Poulsens tolkning af dette lyder således: *Vi hører om en herremand med andel i mindst tre bol, der ser ud til at være samlede jordstykker*.⁶

Efter min mening beskrives ottingerne i de to bol i teksten på en måde, som er typisk for et bolskifte, hvor bolene er rebet successivt i bymarken og opdelt i ottinger, som altid er udrebet i bolet fra øst mod vest. Det er derfor typisk at anføre, hvor i forhold til solen, eller øst-vest, ottinger er lokaliserede, i de tilfælde hvor der er behov for det som ved handel, arv eller mageskifte. Stedet beskriver således snarest et klassisk bolskifte med bolet som jordfordelingsenhed.

Skovottingerne er lidt vanskeligere at tolke. Antagelig er det dog agerbole, som danner udgangspunkt for skovottingerne, hvoraf herremanden besidder 26, og de tre ottinger skov i *Haldensbol*, som undtages, ligger i dette bols vestlige ende. *De tre ottinger skov* skal nok forstås som tre ottinger skovmål, som konsekvent er beliggende i *Haldensbols* vestlige ende. De 26 ottinger svarer til 3¹/₄ bol, hvad der således kunne være herremandens samlede besiddelse før

skødningen af de seks ottinger agerjord og de 26 ottinger skovmål til klostret.

Hvor det tredje bol, som Bjørn Poulsen nævner, er kommet fra, fremgår ikke, men igen er det måske begrebssammenfaldet mellem toft og bol, som spørger, og i så fald tænker Bjørn Poulsen vel på herremandens egen toft?

At denne kilde skulle kunne tolkes som bevis for det udelte bol forekommer overraskende, da det dog konsekvent omtaler det ottingsdelte bol.

Afsluttende bemærkninger til Bjørn Poulsens teser

Jeg har i det hele taget vanskeligt ved at følge Bjørn Poulsens tanker. Tilsyneladende anser han toft og bol som to oprindeligt identiske begreber. En hel toft svarer til ét bol. Så vidt jeg kan nå frem til en tolkning, mener Bjørn Poulsen, at sådan var det oprindeligt. Resten var kun et spørgsmål om en art *celledelinger*. Men at reducere de to historisk svært tilgængelige begreber toft og bol til ét begreb forekommer mig ikke at løse den gordiske knude, men at knytte den fastere.

At ordet bol i senere tid i Slesvig benyttes om en gård, og oftest i skatte-teknisk forstand om en helgård, kunne måske være grunden til, at sønderjyske historikere har en særlig tilbøjelighed til at knytte bolbegrebet til oprindelige storgårde. Det har affødt en debat om bolbegrebet imellem C.A. Christensen på den ene side og Erik Ulsig samt Axel Kjær Sørensen på den anden side. Jeg vil senere vende tilbage til debattens indhold. Men der findes dog også agrarhistoriske undersøgelser fra Slesvig, som viser bolets oprindelige tilstedeværelse som *jordfordelingsenhed*.⁷

Bjørn Poulsen bygger tilsyneladende i høj grad videre på de teorier, som Annette Hoff fremsatte i sin disputats *Lov og Landskab* fra 1997. Måske var det på tide at diskutere disse teorier, som tilsyneladende kun fortsætter fra det punkt, hvor arkæologerne holder op. De bygger efter min opfattelse aldeles eller i alt for høj grad på deres ideer, således som det også kommer til udtryk her i andet bind af *Det sønderjyske landbrugs historie*.

Annette Hoffs betragtninger over bol og toft

Annette Hoffs grundtese er, at toftbegrebet på landskabslovenes tid er éntydigt. Det betyder gårdstedet med have og kålgård samt tilliggende jord afgrænset med et gærde overfor tilsvarende nabotofter. Disse tofter skulle rumme den agerjord, som oprindeligt lå til gården. I en senere udvikling træder landsbykollektivet frem i den ud af omgivelserne indvundne agerjord, hvori den enkelte gård får en andel i forhold til størrelsen af sin toft. Toften var oprindelig for hver gård lig et bol, men har senere undergået delinger i halve toftebol, fjerdingstoftebol, ottingstoftebol og så videre. Gårdens rettigheder i forhold til landsbykollektivet og dens pligter overfor en øvrighed var herefter de-

fineret ved toftens størrelse anført som brøkdele af et toftebol. Således skriver hun: *Idet jeg forudsætter, at de i det følgende omtalte store vikingetidstofter oprindelig har været lig med 1 bol og dermed 1 bols tofteafgift, har dette system gennem arvedeling af tofterne til halve, kvarte, sjettings- og ottingsbol medført, at man ydede den tilsvarende reducerede afgift sat i forhold til toftens størrelse 1/2 bol, 1/4 bol, 1/6 bol eller 1/8 bol, og i øvrigt havde del i byens fælles resourcer i forhold til samme bolandel.*⁸ Og hun siger lige forinden: *Da alle grander i byen vidste hvem der havde et helt, halvt eller kvart bol, vidste alle også om den tilhørende tofte var hel, halv eller kvart, og det var i forhold hertil at ydelsen skulle erlægges. Ikke i forhold til et varierende antal alens bredde af den pågældende toft målt ud med rebet, alt efter agertilliggendets størrelse.*⁹

I opfattelsen af bolet som oprindelig identisk med vikingetidens helgård bygger Annette Hoff videre på synspunkter fremsat af blandt andre Poul Meyer¹⁰ og C.A. Christensen¹¹, mens først og fremmest Erik Ulsig har gjort indvendinger¹². Disse betragtninger ligger overraskende tæt op ad den situation jeg selv i 1994 har beskrevet for bolskiftet på Samsø og Endelave,¹³ dog med den ganske væsentlige forskel, at Annette Hoff lader gårdstedet, som en del af toften, være inddraget i bolskiftet. Det var det ikke på de to øer.

Forholdene på Samsø og Endelave – som jeg ser dem

At gårdstedet eller *gårdstoften*, antageligt identisk med landskabslovenes *hus-toft*, ikke er part i bolet, er vigtigt at have i tankerne for at kunne forstå en væsentlig side af det bolskifte, vi ser på Samsø og Endelave i 1500- og 1600-tallet, nemlig handelen med bolparter. Mig bekendt er handelen med bolparter kun beskrevet i sin konkrete manifestation i dette arbejde. Det fremgår af landskabslovene, at en sådan handel tidligere har været et udbredt fænomen, og det benyttes da også af Annette Hoff, som vier et afsnit til denne form for handel med jord gårdene imellem. Det fremgår af min undersøgelse af forholdene på Samsø og Endelave, at en omsætning af bolanparter også fandt sted ved arv.

At en sådan omsætning eller handel måtte lade selve gårdstedet uberørt turde være en teoretisk selvfølge, og sådan forholder det sig også reelt på de to omtalte øer. På Samsø ejede bonden såvel sin gårds bygninger som selve gårdstedet, på Endelave ejede bonden bygningerne, men ikke gårdstedet, som han fæstede separat. Det kunne på Endelave dreje sig om hele eller halve gårdsteder. Uafhængigt af denne tilfæstning af gårdsted fæstede bonden jord i bymarken i form af bolanparter: fjerdinge, ottinger eller halve ottinger.

På begge øer opereredes med begreberne gårdsted, tofter og udmark. Tofterne var tofteagre, hvori bolene var udmålt ved rebning, på Samsø opdelt i fire fjerdingeagre, hvoraf nogle var underopdelt i to agre, på Endelave i otte ot-

tingsagre. Disse agre – eller på Samsø halve agre – i tofterne var fordelt på et antal gårde, som derved havde fået bestemt deres anpart i det konkrete bol. I udmarkens fald var agrene ligeledes bolvis udmålt, og gårdene fik her hver gang udmålt deres anpart i bolet i form af en, to eller en halv ager afhængigt af deres anpart i tofteagerbolet. Det var lidt mere kompliceret på Endelave, men princippet var det samme. Gårdene kunne på samme måde have anpart i flere bol.¹⁴

Når en otting skiftede ejer, betød det, at ottingsageren i det udmålte bol i tofterne blev afgivet sammen med de i samme bol udmålte agre i udmarkens fald i de to eller tre vange. Gårdstedet var naturligvis uberørt.

Således foregik handelen med eller omsætningen af bolparter i 1500- og 1600-tallet. Sådan må den i princippet have foregået, så længe handlen med bolparter har fundet sted. Da det er nødvendigt, at bolbegrebet skal kunne rumme dette forhold, så kan bolbegrebet og toftbegrebet ikke være identiske.

En mere kompliceret virkelighed

Det anførte er substansen i min argumentation. Derudover kan jeg fremføre andre grunde til at betvivle det påståede sammenfald af de to begreber bol og toft, for eksempel at landsbyens udvikling skulle have haft karakter af en sådan *celledeling*, som Annette Hoff beskriver: *Den store, oprindelige toft med sin påliggende gård, som udgjorde et bol, blev over tiden delt i fjerding-, ottings-, sjettingstoffer eller -bol med hver deres påliggende gårde, som så hver havde anpart i de kollektive rettigheder og pligter i overensstemmelse med denne brøkdel af den hele toft alias det hele bol.*

Teorien kunne være fristende i sin enkelhed, men virkeligheden må have været mere kompliceret. Skulle antallet af gårde i landsbyen til hver en tid være resultatet af en sådan celledeling, så der var lige så mange gårde, som der i byen aktuelt var bolanparter? Havde gårde med anpart i flere bol dermed også tilsvarende anpart i flere tofter? Måske har Annette Hoff søgt at sikre sig mod den slags spørgsmål, ved at definere landskabslovenes *vbygdæ toftæ* ikke som en ubebygget toftedel, men som en toft uden gårdsbygning: *De ubebyggede tofter må snarere være ganske almindelige tofter i byen, der af forskellige grunde periodisk eller permanent lå ubebyggede hen ...*¹⁵

Et forslag til forståelse af bolbegrebet

Bolet var antagelig i udgangspunktet en ligelig anpartsret i bylauget til agerjord, eng og skov, med de forpligtelser afgiftsmæssigt, muligvis også de forpligtelser af militær art, som hvilede på hvert medlem af bylauget. Denne ret blev, eller var måske allerede i udgangssituationen, opdelt i brøkdele, som kunne handles eller gå i arv. Det betød, at bylaugets gårde udviklede sig for-

skelligt; nogle øgede deres rettigheder på bekostning af andre. I denne proces forblev det samlede antal rettigheder i bylauget uændret, og også den enkelte gård forblev uændret. Det, der ændredes, var omfanget af dens anpartsret.

Gårdenes anpartsret og -pligt blev betegnet ved og ansat til et antal bol, som stod i et simpelt forhold til antallet af gårde i byen. Det var dog ikke nødvendigvis i forholdet 1:1, måske snarere 1:2 svarende til den gennemsnitlige bolstørrelse, som vi senere ser for landsbyernes gårde. Måske stod boltallet i forhold til antallet af havne svarende til de lægdsenheder, som hver skulle stille en mand til ledingsskibet – en enhed, som har bestået af flere gårde; hvor mange er dog et stadig omdiskuteret spørgsmål. Men boltallet har på det tidspunkt, da ledingsafløsningen blev baseret på gårdenes brugsstørrelse, udskilt sig fra havnebegrebet, der oprindeligt hvilede på en personlig pligt.

I den forstand var der et vist identitetssammenfald mellem gård og bol. Men hvor gården ved sit gårdsted, sin gårdstoft, stort set var et stabilt og uforanderligt element i bybilledet, så blev bolet – splittet op i fjerdinge, ottinger, sjettinger og så videre – fordelt på gårdene i en stadig skiften af bortsolgte eller bortarvede parter, således at gårdene fik vidt forskellig anpartsret til brugsjorden. Handelen med bolparter gjorde anpartssystemet fleksibelt, således at gårdens brugsstørrelse kunne tilpasse sig til dens aktuelle omstændigheder og kapacitet. Handelen med bolparter har haft sin bestemt fastsatte afgrænsning omfattende den personkreds, der af bylauget eller øvrigheden kunne accepteres som køber.

Det uopdelte bol har antagelig højst været et flygtigt udgangspunkt. Opsplitningen er umiddelbart sket i en sådan grad, at man indenbys kun har opereret med brøkdelenes fjerdinge eller ottinger og så videre, mens bolet længe vedblev at være en realitet udadtil i forhold til den myndighed, som baserede sin skat eller sine militære fordringer til bønderne i landsbyen alene på det uforanderlige boltal.

Med opsplitlelsen af bolet blev der ikke tilsvarende flere gårde i byen, men gårdenes udvikling, når det gælder brugsstørrelsen, blev vidt forskellig. Naturligvis skete der over tiden gårddelinger, men slet ikke i takt med bolopsplitlelsen.

Toften og dens relation til bolet.

Toften var knyttet til gården og var på sin vis gårdens stabile enhed. Gårdsbygningerne var løsøre, som bonden kunne tage ned og flytte, mens toften var en fastsat og uforanderlig realitet. Derfor var det på tofterne, at øvrigheden baserede landsbyens forpligtelser, og det var tofterne, som var bærer af de anpartsrettigheder, som var grundlag for landsbyens interne regulering. På sin vis var det toften, som tog gården i besiddelse. På toften hvilede således retten

til anparter i udmarken. Det kunne vel hænde, at der kom flere gårde på toften, eller der blot forbigående eller vedvarende kom flere fæstere på gården, men det ændrede intet ved dette forhold. Det var forsat den oprindelige, udelte toft, som bar retten til anparter i udmarkens fald eller åse. Gårdene kunne handle anparter væk fra eller til toften, men skulle anparterne fordeles ved rebning, var det antallet af bol, som var den primære rebningsenhed, og derefter var det toften, som var den sekundære rebningsenhed, udfra den anpartsret den aktuelt besad. Var der kommet to fæstere og eventuelt to gårde på toften, så deltes de om toftens anpartsret.

Toften var opsplittet i en egentlig gårdstoft med tilliggende have og kålgård – på Samsø og Endelave og også andetsteds lig *gårdstedet* – og en del, som fik karakter af tofteagre. Den sidste var en, omend en særpræget, bestanddel af udmarken i en mellemposition mellem toftens særeje og udmarkens fælleseje. Tofteagreene skulle ifølge Annette Hoff være en senere udvikling, yngre end landskabslovene, idet hun argumenter med, at ordet *tofteagre* ikke forekommer i landskabslovene.¹⁶ Det gør det imidlertid heller ikke særlig ofte senere, for oftest kaldes disse agre også blot for tofter, for eksempel i markbøgerne 1682-83 til Christian Vs Matrikel.

For at bruge et udtryk fra landskabslovene var toften – måske lig tofteagren? – hovedet, hvor agrene i udmarken var lemmerne.¹⁷ Måske var formålet med tofteagreene at manifestere gårdtoftens konkrete anpartsret i udmarkens fald og give denne anpartsret en næsten dokumentarisk karakter.

At disse tofteagre skulle være en sen, middelalderlig udvikling er muligt, for de udgjorde vel ikke en nødvendig strukturel forudsætning for handelen med bolparter. De bidrog til, at handelen med bolparter kunne finde sted uafhængigt af selve gårdstøften, men de var vel ikke en nødvendig forudsætning. Jeg ser dog intet, der taler afgørende imod, at de har eksisteret på landskabslovenes tid.

Noter

1. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*. 2003, s. 428-32.
2. *Danmarks Riges Breve I*, bd. 7, nr. 200
3. *Danmarks Riges Breve I*, bd. 7, nr. 200
4. *Danmarks Riges Breve II*, bd. 2, nr. 388.
5. *Danmarks Riges Breve II*, nr. 389.
6. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*. 2003, s. 430.
7. Wolfgang Prange: »Otting und Bol in der Tyrstrupharde«. *ZSHG*, bd. 104, 1979, s. 49-142.
8. Annette Hoff: *Lov og Landskab*. 1997, s. 102.
9. Annette Hoff: *Lov og Landskab*. 1997, s. 102.

10. Poul Meyer: *Danske bylag*. 1949, s. 261-64.
11. *Historisk Tidsskrift* bd. 83 s. 1-34 og sammesteds bd. 87, s. 1-17.
12. *Historisk Tidsskrift* bd. 85, s. 110-118 og sammesteds bd. 87 s. 345-47.
13. Steffen Hahnemann: *Bol, skiben og kongsbønder i det sydlige Kattegat*. 1994. Videreudviklet i *Historisk Tidsskrift* bd. 97, hæfte 2, s. 237-251, samt i *Bol og by* 2000:2, s. 53-69.
14. Steffen Hahnemann; *Bol, skiben og kongsbønder i det sydlige Kattegat*. 1994, s. 66 og *Bol og by* 2000, s. 54-59.
15. Annette Hoff. 1997, s. 94.
16. Annette Hoff. 1997, s. 94.
17. Anders Sunesens parafrase til Skånske lov kapitel 26. *Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene*. Udg. af Sv. Aakjær og Erik Kroman. 1933.

Litteratur

Danmarks Riges Breve. 1938-68.

Steffen Hahnemann: *Bol, skiben og kongsbønder i det sydlige Kattegat*. 1994.

Steffen Hahnemann: „Um solskift gangar á by – om gammel jorddelen og et forsøg på en nyvurdering af de agrarhistoriske begreber »bolskifte« og »sol-skifte«, *Historisk Tidsskrift* 1997:2, s. 237-51.

Steffen Hahnemann: Jordfordelingen på Samsø og Endelave i det 16. og 17. Århundrede set i lyset af den middelalderlige engelske jordhandel. *Bol og by*, 2000:2, s. 54-59.

Annette Hoff: *Lov og Landskab*. 1997.

Wolfgang Prange: Otting und Bol in der Tyrstrupharde. *ZSHG* bd. 104, 1979, s. 49-142.

Det Sønderjyske Landbrugs Historie. 2003.

Sv. Aakjær og Erik Kromann (red.): *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene*. 1933.

Forfatter

Steffen Hahnemann, født 1933, medicinsk embedseksamen 1960, herefter praktiserende læge. Han har i de seneste ca. 25 år arbejdet indgående med bolbegrebet og publiceret artikler omkring dette, se litteraturlisten. Desuden har han arbejdet en del med lokalhistorie.